

EL GRUP DOMÈSTIC I LES ACTIVITATS DE MANTENIMENT EN UN LLOGARET DE L'EDAT DEL BRONZE. LA LLOMA DE BETXÍ (PATERNA, VALÈNCIA)

MARIA JESÚS DE PEDRO MICHÓ
Servei d'Investigació Prehistòrica

Introducció

A l'hora de col·laborar en la redacció del llibre que acompanya l'exposició «Les dones en la Prehistòria» hem intentat, en primer lloc, acostar-nos al significat de l'Arqueologia del Gènere i veure de quina manera havíem d'enfocar la nostra interpretació d'un registre arqueològic publicat anteriorment (de Pedro, 1998). El nostre objectiu és el d'oferir una nova lectura de la informació relativa a una gran edificació construïda en el poblat de l'Edat del Bronze de la Lloma de Betxí (Paterna, València), en els moments inicials de la seua ocupació (Fig. 1). Amb especial atenció de l'aixovar domèstic d'un dels habitatges o departaments d'aquesta edificació que ens permeta il·lustrar les activitats quotidianes realitzades per homes i dones, part d'una petita comunitat camperola de fa aproximadament 4.500 anys.

Diferents autores¹ ens han aportat la necessària informació per a centrar el nostre treball des de la perspectiva de l'Arqueologia del Gènere, un dels enfocaments arqueològics que més interès ha suscitat els darrers anys; sorgit com una crítica a l'androcentrisme tan fortament arrelat en la societat occidental i com a correcció del biaix androcèntric en Arqueologia, el qual inclou la crítica a les discriminacions en la pràctica arqueològica, la revisió de la història de l'Arqueologia, o la pròpia investigació del gènere en el passat a partir de la informació continguda en el registre arqueològic. Sobretot en relació amb l'Arqueologia domèstica i el valor d'allò domèstic en la vida social i política de les societats del passat.

Els treballs pioners de M. W. Conkey, J. F. Spector i J. Gero (Conkey i Spector, 1984; Gero i Conkey, 1991) han estat decisius per a potenciar la aproximació de la teoria feminista a la investigació arqueològica, malgrat les limitacions metodològiques de la disciplina per a fer visibles les dones en els contextos arqueològics (Pallarés, 2000: 62); encara que aqueixa dificultat per a identificar les dones s'estén igualment als homes.

El terme "sexe" està més vinculat als trets biològics i s'expressa en l'oposició binària baró/dona. Pel contrari, el terme "gènere" va més enllà de la dicotomia masculí/femení, i precisa les relacions entre indi-

¹ Entre altres Margarita Díaz-Andreu, Paloma González Marcén, Almudena Hernando, Marina Picazo, Mª Ángeles Querol o Encarna Sanahuja.

vidus. El Gènere es un complex sistema de significats: com a categoria social ens permet comprendre com la gent –en cultures singulars- identifica qui són, què són capaços de fer, què haurien de fer i com han de relacionar-se amb els altres, semblants i diferents a ells mateixos. El gènere és un sistema social, abans que una categoria definida biològicament, que varia transculturalment, i que canvia al llarg del temps (Conkey i Spector, 1984). Podem entendre el gènere com una conducta apresada, resultat d'un procés històric específic de socialització (Gilchrist, 1999:9).

Què significa adoptar un «enfocament de gènere» en les investigacions arqueològiques? L'Arqueologia de gènere ha madurat des dels primers treballs a l'àmbit anglosaxó. Als anys 70 i començaments dels 80 pretenia ser objectiva, fent visibles a les dones, corregint el biaix androcèntric. El gènere pot

Fig. 1: Lloma de Betxí, Paterna. Vista aèria del jaciment al finalitzar la campanya de 1994.

il·lustrar les vies en les quals rols i relacions es construeixen en societat. Els darrers anys moltes autores tendeixen a l'estudi holístic del significat i experiència de les diferències sexuals i de les identitats de gènere al passat (Gilchrist, 1999:146). En Arqueologia podem "usar" el gènere per "fer" i per "dir" més (Conkey i Gero, 1991:12-13). Es tracta, en eixe sentit, d'una perspectiva que permet d'enriquir les interpretacions, imaginant i presentant percepcions múltiples abans que triar l'explicació més obvia, més demostrable o funcional (Tringham, 2000).

En la presentació del jaciment que ara ens ocupa, intentarem plantejar una lectura a partir de l'anàlisi d'a-

quelles variables que ens poden permetre una visualització del grup que habita aquest poblat de l'Edat del Bronze, en funció tant de les seues diferències sexuals, com de les seues relacions de gènere a partir del registre material, de les estructures arquitectòniques, bases econòmiques, etc.

El jaciment

A l'oest de la ciutat de València i al nord del riu Túria, la Lloma de Betxí està situada en una petita elevació, en un turó d'escassa altura a 99 m s.n.m., amb un desnivell de 30 m respecte al pla. De forma allargada, les seues dimensions són 50 x 20 m en la part superior, encara que l'assentament arriba fins a la

part baixa del turó. Les excavacions hi van començar el 1984 i han continuat fins a ara de forma quasi ininterrompuda (Fig. 2).

La part superior està ocupada per una gran edificació de 34 m de llarg i 10 m d'amplària composta per dos departaments separats per un mur i comunicats per una porta, les habitacions I i II, i per una dependència allargada paral·lela als murs d'aquestes, el corredor Oest. Els murs són de pedra d'1 m d'amplària, el seu aparell irregular de mitjana grandària sense encamar, travat amb terra i amb una disposició descurada, i estan revestits per un enlloit o arrebossat. L'alçada de les parets es conserva amb una altura entre 1 i 2'50 m; una obertura d'1 m d'ample comunica ambdós departaments i l'accés a l'exterior es troba en el mur oriental de l'habitació II amb una porta d'1'50 m d'amplària. L'edificació descansa sobre el sòl natural de la muntanya, sense evidències de construcció anteriors, i hagué d'arribar a una altura entre 4 i 6 m; coberta per una sostrada plana, en terrassa, o amb una suau inclinació, i sustentada per dues fileres de pals (Fig. 3). En l'exterior, pel seu extrem sud, se li adossa una cisterna de planta oval i, a continuació, s'obri un camí d'accés en rampa que puja des de la base del turó, en zig-zag. Al costat de la porta d'entrada a les habitacions hi ha una altra cisterna també de planta oval i, cap al nord, un altre departament de grans dimensions i planta aproximadament circular amplia l'espai destinat a habitatge i permet valorar l'evolució del poblat des de la imatge inicial dominada per la singular construcció de la

part superior. Així mateix, un complex sistema de terrasses al vessant, realitzat amb grans murs atalussats, configura una sèrie de plataformes i transforma substancialment el perfil original de la muntanya.

La destrucció de l'edifici a causa d'un incendi va segellar el nivell d'ocupació, cobert per potents sol·lides, la qual cosa explica l'extraordinària documentació de què en disposem. La interpretació i valoració de les restes exhumades permet reconstruir la imatge d'un poblat menut situat en una elevació d'escassa altura les construccions més significatives de la qual es troben a la part superior del turó. Les datacions absolutes obtingudes a partir de les restes carbonitzades de la fusta utilitzada en la sostrada situen la construcció entre 3725±60 BP, calibrada entre 2229 i 2045 BC, i 3505±55 BP, entre 1914 i 1753 BC, és a dir, en els inicis del II mil·lenni aC, mentre que la seua destrucció ha estat datada a partir de dues mostres de cereal carbonitzat procedent del sòl de les habitacions, que han proporcionat unes dates entre 3440±70 BP, cal BC 1870-1660, i 3460±80 BP, cal BC 1885-1670.

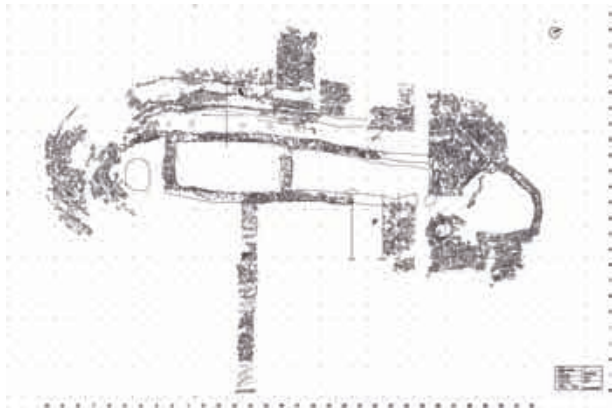

Fig. 2: Lloma de Betxí, Paterna. Plànol de les estructures de l'assentament.

L'habitació I. Les activitats de manteniment

La categoria d'activitats de manteniment fa esment a un conjunt d'activitats, agrupades tradicionalment com domèstiques, relacionades amb la cura i manteniment de la vida en els grups humans: activitats relatives a la pràctica de l'alimentació, la gestació i criança de xiquets i xiquetes, l'atenció als segments del grup que no poden cuidar-se a si mateixos, la higiene i la salut pública. L'estudi d'aquestes activitats pretén historitzar aqueix àmbit de la pràctica humana i restituir al passat la importància del seu dia a dia (Montón, 2000: 53). Es tracta d'identificar el conjunt de pràctiques que comprenen les activitats de manteniment i veure com s'expressen els seus espais. L'arqueologia presenta un gran potencial per a això, ja que la majoria de materials i molts dels espais físics que recuperem en una excavació en són producte d'aquelles pràctiques, i haurien de permetre entendre les relacions que es generen per a portar-les a terme i com es conjuguen amb les altres relacions i pràctiques d'aqueixa comunitat (Montón, 2000: 54).

Les activitats de manteniment apareixen associades generalment a les unitats domèstiques, en les

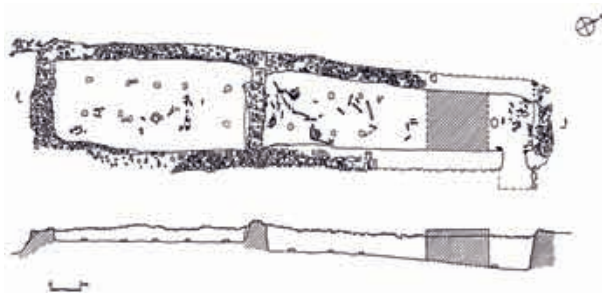

Fig. 3: L'habitació I i II. Loma de Betxí, Paterna. Planta i secció de les habitacions I i II.

quals sempre estan presents les dones, mentre que els espais públics i territorials es vinculen generalment al domini masculí. La investigació coneguda com *household archaeology* o arqueologia de les cases s'interessa per l'organització de les activitats socials a una microescala ja que és precisament en aqueix context on s'ha considerat que està garantida la presència de dones i, per això, el seu objectiu és demostrar com el gènere

estructura les relacions socials i econòmiques dins de les cases, fent visible el treball de les dones. En realitat, no té sentit separar el que passa dins i fora de les cases perquè el que ocorre dins d'una unitat espacial només pot entendre's si se n'analitza la interrelació que manté amb la resta d'unitats espacials (Pallarés, 2000: 74). De fet, l'espai de les activitats de manteniment és més obert que l'espai del *household* i no requereix la presència d'estructures arquitectòniques identificades com a cases (Montón, 2000: 54). «Esfera de relacions socials en la qual diverses persones agrupades amb vincles de sang, afinitat i/o pràctica social conviuen diàriament, l'espai es deriva de l'acció i, per tant, pot ser unitari o múltiple (ocupar més d'un lloc i no necessàriament de tipus d'habitatge)» (Bardavio i González Marcén, 1996:13, citat en Montón, 2000). Hi ha activitats de tipus universal que es realitzen dins de les cases, com ara el processament d'aliments, el consum, el descans, etc. Però també hi ha cases especialitzades en algun tipus d'activitat productiva, i activitats de manteniment que es poden realitzar en espais exteriors vinculats a l'espai domèstic.

En efecte, l'arqueologia de les cases està estretament relacionada amb treballs sobre arquitectura domèstica, però la identificació de cases, cabanyes i estructures arquitectòniques en general és una tasca complicada i hi ha dificultats metodològiques a atribuir restes arquitectòniques i dades específiques a unitats socials com la família o la casa. Les restes arquitectòniques només són una part de la cultura material i és per això que diferents autors reclamen que les restes artefactuals són un millor indicador de la funció de les habitacions que no la grandària de l'habitació o les característiques arquitectòniques.

Tornant al gran edifici de la Lloma de Betxí, sobre les tècniques i materials utilitzats en la seua construcció ja ens hem ocupat en anteriors treballs. Ens interessa ara centrar-nos en la seua organització interna i en la possibilitat de definir-ne les àrees d'activitat i les tasques que configuren el quefer quotidià de dones i homes, en funció del sexe o l'edat, i en relació amb les activitats vinculades no només a l'espai interior o domèstic, sinó també a l'espai exterior. Sobretot, a partir de l'aixovar exhumat en l'habitació I i de l'anàlisi de les bases econòmiques (Fig. 4).

Divisions internes com barandats, realitzats amb materials fràgils, fang, fusta o canyís, no han deixat vestigis de la seua ubicació, a no ser la diferent coloració de la terra assenyada en alguns punts. Així, una zona de color més fosc al costat de la paret oriental s'interpreta com un altell de fusta, la combustió del qual ha deixat una taca uniforme en el sòl de l'habitació; les taques de color vermellós evidencien la descomposició d'estructures d'argila endurida, i les restes d'un

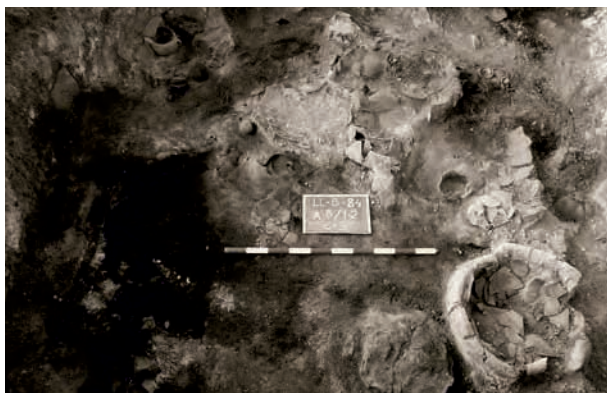

Fig. 4: Campanya de 1984. Habitació I, quadres A-B/1-2. Sòl d'ocupació del nivell I.

paviment o plataforma més elevada apareixen assenyalsades per una concentració de cantals i de pedres menudes. Altres estructures, malgrat la seua composició frèvola, de fang i argila, s'hi han conservat, com ara bancs i suports de terra i de pedra la funció dels quals respon a escudellers, cubetes, murets en relleix, forns menuts, etc. La distribució dels materials arqueològics mostra una zona d'emmagatzematge assenyalsada per la gran quantitat de vasos ceràmics contenint abundant cereal carbonitzat, aproximadament 75 (Fig. 5), entre els quals olles i gerres, bols menuts apilats en nombre de 30; o la interessant troballa d'un gran vas en l'interior del qual apareixen uns altres recipients de menor grandària contenint al seu torn botons d'os i d'ivori amb perforació en «V», grans de collar, dents de falç de sílex, tot això al costat d'un banc adossat, un forn construït amb lloses verticals i un suport circular de fang. També s'hi delimita un espai de mòlta amb molins barquiformes i les seues corresponents moledores, associats a recipients amb cereal carbonitzat. Un conjunt de 28 peces rectangulars de fang amb quatre perforacions cir-

culars, dues a cada extrem, de 22-24 cm de llarg per 12-14 d'ample, apilades sobre el sòl d'ocupació, podria indicar una certa activitat tèxtil, encara que la seua grandària i el seu pes les allunyen de la seua utilització en un teler vertical i més aviat sembla tractar-se del lloc d'emmagatzematge d'unes peces molt homogènies quant a pes, grandària i forma, potser utilitzades com a torcedores de fibres, debanadores, o telers horitzontals menuts.

En resum, l'aixovar domèstic es compon de 130 vasos ceràmics, carenats, olles i gerres grans amb senyals d'haver estat subjectes per cordes, bols, cassoles, vasos geminats, coladors i formatgeres; peces lítiques com dents de falç, algunes de sílex tabular; botons d'os i d'ivori de forma prismàtica i perforació en «V», braçalets d'arquer de pedra i objectes d'adorn com ara grans de collar, petxines perforades, penjolls de pedra i un penjoll de fusta d'olivera. La seua distribució palesa l'existència d'una important àrea vinculada a l'emmagatzematge i la preparació d'aliments, amb els cereals, els molins i moledores

Fig. 5: Vasos ceràmics trobats en l'interior de l'Habitació I. Campanya de 1984.

res i els forns; de certa activitat tèxtil, de l'ús freqüent i el treball de la fusta, i d'activitats artesanals com la cistelleria, com ho proven les restes de corda d'espart carbonitzat, les empremtes de trenat en fragments de fang, o la petjada en negatiu de les cordes que envoltaven el coll d'alguns vasos ceràmics, així com també l'empremta d'una espècie de llata o de trama vegetal que configura l'armadura interna d'alguns recipients, senyal de la seua utilització en la fabricació de ceràmica, desapareguda en el procés de cocció. Activitats que es vinculen tradicionalment amb les dones, en el cas de la preparació d'aliments, la mòlta o el treball tèxtil; no obstant això, unes altres, com la manufactura lítica, associada generalment a la masculinitat, comparteix ací el mateix espai, si bé parlem de productes ja manufacturats i no de les evidències del procés mateix de fabricació (Fig. 6).

D'acord amb la distribució de l'aixovar, alguns models etnogràfics (Hastorf, 1991) es basen en l'organització espacial de les restes al voltant de les llars per a identificar les àrees d'activitat de gènere en contextos arqueològics. Així, s'assumeix que una major diversitat i variabilitat d'eines pot correlacionar-se directament amb àrea domèstica i tota àrea d'activitat domèstica és automàticament un espai femení. Però el model pot emmascarar la variabilitat dels papers de gènere en diferents condicions socials, culturals, històriques, demogràfiques o mediambientals (Pallarés, 2000: 77). S'assumeix que existeix una segregació espacial de les activitats segons el gènere, però no totes les societats gestionen i utilitzen l'es-

pai de forma específica segons el sexe o la funcionalitat de les activitats i, en ocasions, el model respon a àrees d'activitat polivalents. El comportament de gènere no sempre és visible etnogràficament i tampoc té per què ser visible arqueològicament. L'espai del grup domèstic ha de ser estudiat com un medi il·limitat, conceptualment i físicament, on la pràctica diària de les activitats de manteniment i les relacions socials que aquestes generen, el creen, el modifiquen i el transformen. L'espai físic va més enllà de la casa i es pot estendre al seu entorn o a unes altres àrees. Les tasques de manteniment són multiespacionals, encara que algunes requereixen certes instal·lacions materials, per exemple el processament d'aliments. I, alhora, en una mateixa zona poden portar-se a terme diverses activitats de manteniment. Depèn d'hàbits o rutines que es van marcant de generació en generació (Curià i Masvidal, 1998: 230).

Les bases econòmiques. L'agricultura i la ramaderia

D'acord amb tot l'exposat a l'epígraf anterior, proposem relacionar els artefactes amb altre tipus de restes documentades en el procés d'excavació, com la fauna i les restes botàniques aparegudes tant en l'interior de l'espai domèstic com en l'exterior, en abocadors; determinar les bases econòmiques i analitzar el component social per a valorar millor les relacions de gènere. En l'espai ocupat per l'habitació I, el cereal carbonitzat, els molins i el forn assenyalen un procés de preparació de determinat tipus d'aliments, però no s'hi ha definit amb claredat cap llar, potser a causa de la dificultat

Fig. 6: Vasos ceràmics trobats en l'interior de l'Habitació I. Campaña de 1984.

de la seua localització per tractar-se d'un nivell d'incendi en el qual abunden els carbons procedents de la fusta utilitzada en la construcció, al marge d'uns altres dispersos entre el sediment, raó per la qual la identificació de les llars és dubtosa. Dificultat a la qual s'afegeix que les restes de fauna no indiquen concentracions significatives; són restes estellades en la seua majoria, sobre el sòl d'ocupació, producte del seu consum o de la seua utilització per a la fabricació d'utilitatge, però sense evidències directes del seu cuinat. També influeix el fet que l'habitació havia de netejar-se amb regularitat i les deixalles llançades fora en abocadors localitzats en altres àrees. Però, encara així, hem de preguntar-nos sobre aquestes restes per a inferir-ne les pautes de consum i d'utilització i la incidència de la caça i de la ramaderia en les bases econòmiques del poblat. Així, d'un total de 486 restes, només 160 n'han estat identificades, 75 d'animals domèstics i 85 de silvestres. Bòvids (*Bos taurus*) i porcs (*Sus domesticus*) hi són escassos, i entre

les restes d'ovicaprins, algunes estan cremades i només una costella presenta marques de descarnament. Entre els silvestres, hi ha 34 restes de cérvol (*Cervus elaphus*), algunes amb senyals de descarnament i altres, concretament de banya, deformades pel foc i en dos casos serrades en un extrem. La presència de conill (*Oryctolagus cuniculus*) és de 22 fragments i la resta es reparteix entre porc senglar (*Sus scropha*) -un fragment amb senyals de colpeig i descarnament-, rabosa (*Vulpes vulpes*), fardatxo (*Lacerta lepida*), perdiu (*Alectoris rufa*) i tortuga d'estany (*Mauremys caspica*).

En el còmput total de la fauna del jaciment destaca igualment la presència de cérvol, la qual cosa significa que la seua caça no era ocasional, sinó una de les activitats principals, malgrat estar plenament establides l'agricultura i la ramaderia com a bases econòmiques. Ramaderia que proporcionaria matèries primeres com la llet i els seus corresponents derivats, a més de llana, sèu, pells i carn. La presència de bòvids, amb exemplars vells sacrificats en edat adulta, indica la seua utilització com animals de tracció; altre tant succeeix amb els ovicaprins, exemplars vells, individus no aptes per a la cria ni per a la producció de llet, per què la seua presència ha de relacionar-se amb el seu rendiment com a productors de llana. Parlem, doncs, d'una clara diversificació d'activitats, relacionades amb la transformació de productes bàsics en secundaris, com a complement de l'agricultura i també de la caça. L'explotació de la petita cabanya animal comportaria l'elaboració de productes derivats de la llet, per exemple amb la fabricació de formatges; de certa activitat tèxtil, relacionada amb l'aprofitament de la llana; del treball de les pells i la fabricació d'utilatge ossi a partir de la matèria primera obtinguda dels animals, etc. D'altra banda, la presència abundant de cérvols, al costat de cabirols, senglars, conills, llebres, perdius, i també tortugues d'estany o orades, ens parla d'un paisatge amb una notable cobertura vegetal i cursos d'aigua importants amb abundància de pesca (Sarrión, 1998). En el mateix sentit coincideixen les apreciacions de l'estudi de la resta de la fauna del jaciment, realitzat per A. Sanchis, amb la presència d'un important nombre de restes i un lleuger predomini d'espècies silvestres com el cérvol. Entre els animals domèstics i susceptibles de formar part de la dieta humana, hi destaquen els ovicaprins amb un elevat percentatge de restes no identificades, mostra del grau de fragmentació produït; no obstant això, la representació per espècies, més les edats de sacrifici i la representació anatòmica mostren que l'explotació ramadera en el jaciment està basada fonamentalment en els ovicaprins, mentre els porcs i bòvids hi tenen un paper secundari. La presència d'espècies silvestres com el cérvol i el conill compliria la seua funció de complement a la dieta càrnica, juntament amb la pesca i la recol·lecció. Les restes de canids trobades es vinculen al seu paper com a ajudants en la caça o en la custòdia de ramats i la seua presència es testifica també indirectament en marques de la seua dentició sobre els ossos d'altres animals (Sanchis i Sarrión, 2004). En general, es tractaria de ramats menuts, essent la pràctica de l'agricultura l'activitat econòmica més important, com indiquen les condicions orogràfiques de l'assentament i la seua proximitat a zones aptes per al cultiu i a cursos d'aigua estables, a més de l'evidència directa que proporcionen les nombroses restes de cereals localitzats en el jaciment.

La valoració de la capacitat d'ús agrícola del territori pròxim al jaciment presenta dues unitats clarament diferenciades. Una correspon al pla al·luvial del riu Túria, al sud del jaciment, on trobem nivells de terrasses

del Plistocé superior i de l'Holocé; són sòls profunds, ben drenats, amb fluctuacions en el contingut de matèria orgànica al llarg del perfil i continguts elevats de carbonat de calci que, donada la seua topografia plana i les seues bones condicions de permeabilitat i ventilació, presenten una capacitat d'ús molt elevada (classe A). L'altra unitat correspon als relleus que cap al NE emmarquen el riu Túria, constituïda per un substrat de calcàries i margues miocèniques, en la qual l'encaixament de la xarxa de drenatge ha conformat una topografia irregular de turons i tàlvegs. Les principals limitacions que es presenten en aquesta unitat són el pendent i l'espessor del sòl, que condicionen una baixa capacitat d'ús (classe D). Localment s'hi presenten àrees més planes (com són les zones d'interfluvi) que poden presentar una capacitat d'ús mitjana (classe C), però que segurament no van ser posades en cultiu pels agricultors de l'Edat del Bronze, donada la proximitat de bons sòls per a l'agricultura amb escàs pendent, com és el pla al·luvial del Túria.

La vocació agrícola de l'assentament està demostrada pel cereal trobat en ambdues habitacions. Les mostres estudiades es refereixen al cereal emmagatzemat en grans recipients ceràmics, en general blat nu, en ocasions ordi vestit, algunes males herbes i lleguminoses; l'ordi vestit i l'*esprilla* són escasses. Hi destaca la presència d'un fragment de llavor de raïm, espècie rara en contextos anteriors a l'Edat del Ferro, encara que la planta es desenvolupa de manera espontània a les vores dels rius, cas de la Llima situada al costat del riu Túria, per la qual cosa seria recol·lectada habitualment per al consum humà. La presència de lleguminoses hi és escassa, faves, algun pèsol i llentilles. L'activitat de recol·lecció de fruits i verdures ha deixat una presència molt pobra en el registre, tan sols raïm i móres. En espais exteriors, com el Sector Est, la presència d'ordi (*Hordeum sp.*) i blat (*Triticum aestivum/durum*) és escassa, hi apareix alguna lleguminosa com el llentiscle (*Pistacea lentiscus*) i hi destaquen, sobretot, els nombrosos fragments de bellotes (*Quercus sp.*) trobats, fruits que han estat utilitzats tradicionalment com a complement de la dieta humana, a més de com a aliment per al bestiar. Igualment és possible el consum dels fruits del llentiscle o el seu ús per a l'elaboració d'oli, i determinades quenopodiàcies o crucíferes també poden ser utilitzades com verdures (Pérez Jordà, 1998).

L'anàlisi de les restes carpològiques, juntament amb les dades que aporta l'estudi dels útils agrícoles, ens permeten acostar-nos a les pràctiques agràries d'aquestes comunitats. Destrals, aixes i dents de falç componen l'utilatge relacionat amb aquelles, sense oblidar que en gran part aquest s'elabora amb fusta, per la qual cosa la seua conservació és problemàtica. D'altra banda, l'ús dels bòvids com a força de treball permet pensar en la introducció de l'aladre. I les troballes de conjunts tancats formats per una sola espècie indiquen que el cultiu de les diferents espècies s'hi fa per separat. Els cereals documentats poden ser sembrats tant a la tardor com a la primavera, encara que per les característiques climàtiques de la zona mediterrània és habitual el seu cultiu com a cereals d'hivern. El manteniment de la productivitat als camps hagué d'obtenir-se mitjançant el sistema de guaret, que permet la recuperació dels sòls, un major grau d'humitat i el control de les males herbes. A més, les terres en guaret poden ser utilitzades per a l'alimentació del bestiar.

Per a la recol·lecció dels cereals s'utilitzarien les falçs, encara que també es poden arrancar les espigues amb les mans. A continuació, els treballs previs a l'emmagatzematge, l'assecat a l'aire lliure, la trilla

per a desfer les espigues i espícules, el ventat i el garbellat. El cereal s'emmagatzema ja net, sense restes de glumes, de raquis o d'entrenucs i amb presència escassa de males herbes. Les operacions de neteja del cereal hagueren de realitzar-se en l'exterior de la casa, si s'ha de jutjar per l'absència de restes que indiquen aquestes operacions en l'interior. En resum, es tracta d'un sistema agrícola basat en una agricultura extensiva de cereals que va fer possible la introducció de l'aldre, complementada per una agricultura intensiva d'hort.

El grup domèstic. Els homes i les dones que habitaren el llogaret

Analitzem ara el grup domèstic que habità la Lloma de Betxí, entès com un grup social que comparteix una sèrie d'activitats vinculades al manteniment i la cura de la vida diària, i que no pot ser estudiat com una unitat social homogènia. La vinculació de la dona a la vida domèstica, a partir de les tasques de tenir cura i donar suport, s'accepta de bestreta, encara que diversos estudis antropològics i sociològics mostren també que, en moltes societats, individus d'interessos diferents en gènere i en edat mantenen unes pràctiques de relació comunes orientades a satisfer les necessitats bàsiques de manteniment o de reproducció social, i que aquestes pràctiques de relació es palesen en els espais viscuts diàriament o en espais de la vida quotidiana (Curià i Masvidal, 1998: 229).

Hem de considerar igualment que es tracta d'un grup social les bases econòmiques del qual són l'agricultura i la ramaderia, per la qual cosa el ritme de canvi de les seues activitats de manteniment havia de ser cíclic i flexible. El temps cíclic és el que regiria la vida quotidiana dels grups del passat i també d'algunes societats actuals no occidentals, sobretot dels grups que tenen una base econòmica agrícola i ramadera, que tenen com a unitat de temps especialment el cicle, ja siga vital, anual, estacional o diari (Curià i Masvidal, 1998: 232).

En el cas del jaciment que ens ocupa, ens trobem davant una comunitat camperola; però què podem dir sobre els homes i les dones que van habitar el llogaret? En relació amb el que significa el poblament de l'Edat del Bronze en terres valencianes, s'ha parlat en ocasions de comunitats amb una estructura social fortament jerarquitzada. La complexitat observada en les infraestructures d'alguns poblats reflectia l'existència d'una estructura social capaç d'organitzar els treballs de construcció i manteniment; i la informació del registre, quant a les dimensions i la funcionalitat dels assentaments, permetia plantejar la hipòtesi d'un territori jerarquitzat (Gil-Masarell, 1995). L'alternativa d'anàlisi des de la perspectiva teòrica de l'Arqueologia Social i des de pressupostos materialistes (Jover, 1999) planteja una hipòtesi que defensa la consolidació del tipus de vida camperol entre el final del III mil·lenni i l'inici del II aC, a partir de l'existència d'unitats d'assentament de poca grandària i de caràcter familiar extens, amb relacions d'adhesió o filiació entre elles. I, més recentment, Gómez Puche (2004) ha presentat una nova hipòtesi dins del marc teòric de l'Arqueologia Social, adoptant conceptes dels corrents materialistes com ara explotació i conflictivitat social, derivades dels processos de jerarquització i desigualtat. L'autora proposa una estructura social en forma de grups sedentaris jerarquitzats, un mode de vida agrícola camperol en què la família és el nucli bàsic d'organització socioeconòmica; considerant que encara no s'han

establert, entre les formacions socials, relacions clares d'exploatació i subordinació que ens permeten parlar de formacions preclassistes, ni tampoc de classes socials, per la qual cosa serien formacions en què el pes de les relacions de parentiu i entre llinatges continuaria essent gran; grups segmentaris jerarquitzats amb pràctiques econòmiques determinades basades en una agricultura cerealística extensiva i una explotació ramadera intensiva.

Aprofundint un poc més en el tema, la interpretació del registre arqueològic ens parla, en efecte, d'una comunitat camperola amb un nucli estable i reduït de població que recorda, salvant la distància cronològica, el model dels poblats de la cultura *Castreña Astur* estudiats per Fernández-Posse (2000), sobretot en la seua definició de la unitat domèstica, a través de la definició del grup familiar que permet l'estructura interna dels *castros*. La unitat bàsica d'estudi és la família, i les famílies camperoles es caracteritzen per ser productores i consumidores del seu propi treball, és a dir, l'objectiu del seu treball és el consum propi, essent la seua mà d'obra exclusiva tots els seus membres,

sense distinció d'edat o de sexe. El protagonisme de la dona en els treballs del camp i en la vida de la comunitat és valorat generalment, però l'activitat dins de la unitat de producció familiar seria paritària per a home i dona. No obstant això, no hem de confondre la importància de la dona en la unitat de producció, consum i reproducció amb el seu accés a l'estructura de poder, ja que es tracta d'una activitat que es realitza dins de l'esfera domèstica, en paritat amb

Fig. 7: Reconstrucció de l'espai interior de l'habitació I.

unes altres que tradicionalment se li atribueixen, com ara el teixit o la transformació d'aliments. Fernández-Posse apunta que la tradició antropològica considera la introducció de l'aladre com el moment del pas de la dona horticultora a l'home agricultor, però, en la seua opinió, no sembla conclouent que la dificultat del treball de llaurada fóra la causa de la separació de la dona d'aqueixa activitat, tant per la grandària de les parcel·les, com per la lleugeresa dels sòls, el mateix tipus d'aladre i la presència d'animals de tir, per la qual cosa és raonable pensar que es tractaria d'un treball compartit. I el mateix amb la ramaderia, si tenim en compte que el registre arqueològic contradiu una ramaderia «masculina». Els estudis zooarqueològics revelen una ramaderia de caràcter acusadament domèstic i amb bona compensació entre l'aportament calòric a la dieta i l'aprofitament de productes secundaris, entre els quals destaca la llana; la producció pecuària hi apareix en simbiosi i complementarietat amb l'agrària. Arguments que podrien ser vàlids per a la Lloma de Betxí (Fig. 7).

Conclusions

Encara que de forma breu, volem fer esment d'aquelles línies d'investigació en què diferents autors treballen des de fa ja diversos anys, sumant esforços, experiències i resultats. Servesci d'exemple el reconeixement de la presència de les dones en diferents activitats tradicionalment associades al gènere masculí, com la indústria lítica. M. Sánchez Romero (2000) assenyala la dona com a productora i usuària d'útils de pedra tallada en el jaciment de *Los Castillejos* de Montefrío (Granada), argumentant que entre l'utilatge lític se sol destacar aquell referit a activitats marcadament masculines, com la caça o la guerra, a pesar que la majoria de la tipologia lítica està dedicada al treball de la fusta o la pell, al treball de la ceràmica, a la producció d'aliments, o siga activitats de manteniment en general, per què tals objectes pogueren haver estat fabricats i/o utilitzats per dones. L'autora reivindica així el fet que els espais són compartits i que els dos sexes realitzen tasques d'igual importància econò-

Fig. 8A: Campanya de 2003. Enterrament localitzat als quadres G-H/13-14. Reconstrucció. Infografia d'A. Sánchez Molina.

mica. «Incluso si admitieramos que en algunas sociedades prehistóricas las mujeres no fabricaron o usaron útiles, sería insostenible deducir que las actividades económicas desarrolladas por las mujeres no influyeron en las decisiones sobre la producción, uso y desecho de la tecnología de los hombres. Por otra parte es tan amplio el abanico de trabajos y situaciones en las que la mujer debió utilizar útiles de piedra que podría parecer absurdo el negarlo, situaciones que van desde cortar carne, recoger cereal, trabajar la piel, tatuar, cortar el pelo o, incluso, cortar el cordón umbilical de un recién nacido» (Sánchez Romero, 2000: 101). I altres perspectives semblants d'anàlisis arrellegades en el volum *Arqueologia y Género*, editat per M. Sánchez Romero (2005), amb exemples de P. González Marcén i M. Picazo Gurina, en relació a la quotidianitat com a objecte d'investigació històrica i a l'evidència arqueològica d'allò quotidià en el cas concret del jaciment de Can Roqueta (Sabadell, Barcelona); de S. Montón, sobre pràctiques d'alimentació, cuina i arqueologia; de L. Colomer, sobre la fabricació de ceràmica argàrica; de T. Orozco, sobre l'utilatge lític polimentat, i de M. Sánchez i A. Moreno Onorato, sobre la producció metal·lúrgica a Peñalosa (Baños de la Encina, Jaén).

Si bé l'Arqueologia ens aporta només determinats recursos d'interpretació, no per això hem de renunciar a conèixer el procés històric i el seu desenvolupament, els perquè i les causes dels canvis

mica. «Incluso si admitieramos que en algunas sociedades prehistóricas las mujeres no fabricaron o usaron útiles, sería insostenible deducir que las actividades económicas desarrolladas por las mujeres no influyeron en las decisiones sobre la producción, uso y desecho de la tecnología de los hombres. Por otra parte es tan amplio el abanico de trabajos y situaciones en las que la mujer debió utilizar útiles de piedra que podría parecer absurdo el negarlo, situaciones que van desde cortar carne, recoger cereal, trabajar la piel, tatuar, cortar el pelo o, incluso, cortar el cordón umbilical de un recién nacido» (Sánchez Romero, 2000: 101). I altres perspectives semblants d'anàlisis arrellegades en el volum *Arqueologia y Género*, editat per M. Sánchez Romero (2005), amb exemples de P. González Marcén i M. Picazo Gurina, en relació a la quotidianitat com a objecte d'investigació històrica i a l'evidència arqueològica d'allò quotidià en el cas concret del jaciment de Can Roqueta (Sabadell, Barcelona); de S. Montón, sobre pràctiques d'alimentació, cuina i arqueologia; de L. Colomer, sobre la fabricació de ceràmica argàrica; de T. Orozco, sobre l'utilatge lític polimentat, i de M. Sánchez i A. Moreno Onorato, sobre la producció metal·lúrgica a Peñalosa (Baños de la Encina, Jaén).

i de la seua perduració, i per a això no cal anar a la individualitat ni pretendre sexuar els treballs o els instruments. Altres perspectives d'anàlisi es presenten, i així, en opinió d'A. Vila (2002), si volem veure diferència en les activitats realitzades, en la distribució del producte, en l'accés als recursos, o si hi havia consum diferencial, hem de recórrer als cossos dels/les subjectes, als soterraments. O siga, recórrer a les restes humanes per a veure si hi ha diferències en relació a l'accés als béns i a les condicions de vida; constatar si s'hi van produir mancances físiques, malalties, traumatismes; la presència o no d'aixovar; el treball invertit en la preparació de la tomba, etc. (Vila, 2002: 339). És poc el que podem aportar sobre la presència d'inhumacions diferencials en els jaciments valencians, donada l'escassetat de soterraments ben documentats, almenys pel que fa als poblats de la Cultura del Bronze Valencià (Martí, de Pedro i Enguix, 1995); a més a més, els aixovars hi són quasi inexistent, malgrat l'existència de xarxes d'intercanvi, com ho proven determinades matèries primeres i elements de prestigi com ara els objectes metàl·lics, les ceràmiques decorades o els botons d'ivori, presents en el jaciment que ara ens ocupa. I de la troballa, fins a ara, de dos soterraments humans, ambdós masculins i sense cap tipus d'aixovar; un d'ells en posició primària (Fig. 8A-8B) i l'altre secundari (de Pedro, 2005), l'estudi osteoarqueològic dels quals es troba encara en fase de realització per Mª Paz de Miguel (e.p.).

Fig. 8B: Campanya de 2003. Enterrament localitzat als quadres G-H/13-14. Reconstrucció. Infografia d'A. Sánchez Molina.

Conscients de les mancances del nostre treball, hem tractat d'oferir una nova lectura de les dades aportades per un jaciment singular com és la Loma de Betxí. Es tracta tan sols d'un avanç realitzat des de la perspectiva de l'Arqueologia del Gènere tot reavaluant-ne l'evidència arqueològica existent, revisant-ne interpretacions anteriors i aplicant-hi la metodologia necessària per a trobar en el registre arqueològic dades que es puguin correlacionar de forma unívoca amb activitats i presència de dones, d'acord amb la nostra voluntat de fer-les visibles, tal com ho expressava P. González Marcén: «No obstante, el problema de base estriba en lo que Ruth Tringham (1991) definía "en cómo dar cara" a los restos arqueológicos, cómo reconocer en ellos seres humanos diferenciados que permitieran interpretar sus lugares y niveles de cooperación o de conflicto. Ciertamente, el registro arqueológico no permite ese reflejo más allá, como mucho, de los humanos fosilizados que encontramos, desde el Pleistoceno hasta el mundo clásico, en enterramientos o en representaciones iconográficas...» (González Marcén, 2000: 15). De manera que, almenys en el nostre cas i

d'acord amb aquesta autora, ens hi resta molt per fer: desenvolupant noves estratègies d'investigació, creant esquemes de categorització, discutint les bases epistemològiques que fonamenten les interpretacions històriques convencionals, abordant aspectes de les vivències històriques de dones i homes que enriquesquen la complexitat dels discursos, desenvolupant procediments analítics que facen visibles relacions i interconnexions abans ocultes i, també, cercant dades que il·lustren altres activitats, altres treballs, altres vivències (González Marcén, 2000: 15).

Bibliografia

- BARDAVIO, A.; GONZÁLEZ MARCÉN, P. (1996): La vida quotidiana a la Prehistòria. L'estudi de les activitats de manteniment. *Balma*, 6, pp.7-16.
- CONKEY, M.W.; SPECTOR, J.D. (1984): Archaeology and the study of gender. In M. Schiffer (ed.) *Advances in Archaeological Method and Theory*, 7. Academic Press. New York, pp. 1-38.
- CONKEY, M.W.; GERO, J.M. (1991): Tensions, Pluralities, and Engendering Archaeology: An Introduction to Women and Prehistory. In *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Basil Blackwell. Oxford, pp. 3-30.
- CURIÀ, E.; MASVIDAL, C. (1998): El grup domèstic en Arqueologia: Noves perspectives d'anàlisi. *Cypsela*, 12, Girona, pp. 227-236.
- DE PEDRO, M.J. (1998): *La Loma de Betxí (Paterna, València). Un poblado de la Edad del Bronce*. Trabajos Varios del S.I.P., 94, València.
- DE PEDRO, M.J. (2005): L'Edat del Bronze al nord del País Valencià: Hàbitat i Territori. *Cypsela*, 15, Girona, pp. 103-122.
- FERNÁNDEZ-POSSE, M. D.(2000): La mujer en la Cultura Castreña Astur. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 143-160.
- GERO, J.M.; CONKEY, M.W. (EDS.) (1991): *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Basil Blackwell. Oxford.
- GILCHRIST, R. (1999): *Gender and Archaeology. Contesting the past*. Routledge. New York.
- GIL-MASCARELL, M. (1995): Algunas reflexiones sobre el Bronce Valenciano. *Saguntum-PLAV*, 28, València, pp. 63-74.
- GÓMEZ PUCHE, M. (2004): Estudio de las formaciones sociales de la Edad del Bronce en el País Valencià: Una propuesta teórica. *La Edad del Bronce en tierras valencianas y áreas limítrofes*, Villena-Alacant, pp. 99-105.
- GONZÁLEZ MARCÉN, P. (2000): Mujeres, espacio y arqueología: una primera aproximación desde la investigación española. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 11-21.
- HASTORF, C. (1991): Gender, space, and food in prehistory. In *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Basil Blackwell. Oxford, pp. 132-159.
- JOVER, F. J. (1999): *Una nueva lectura del "Bronce Valenciano"*. Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- MARTÍ OLIVER, B.; DE PEDRO, M.J.; ENGUIX, R. (1995): La Muntanya Assolada de Alzira y las necrópolis de la Cultura del Bronce Valenciano. *Saguntum-PLAV*, 28, València, pp. 75-91.
- MONTÓN, S. (2000): Las mujeres y su espacio: una historia de los espacios sin espacio en la Historia. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 45-59.
- PALLARÉS, M. (2000): Género y espacio social en arqueología. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 61-92.
- PÉREZ JORDÀ, G. (1998): Estudio paleocarpológico de la Loma de Betxí, Paterna, en DE PEDRO, M. J. (1998), pp. 239-245.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. (2000): Mujeres y espacios de trabajo en el yacimiento de los Castillejos (Montefrío). *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 93-106.
- SÁNCHEZ ROMERO, M. Ed. (2005): *Arqueología y Género*. Universidad de Granada.
- SANCHIS, A.; SARRIÓ, I. (2003): Restos de cánidos (*canis familiaris* ssp.) en yacimientos valencianos de la Edad del Bronce. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV, València, pp. 161-198.
- SARRIÓ, I. (1998): Clasificación preliminar de la fauna de la Loma de Betxí, Paterna, en DE PEDRO, M. J. (1998), pp. 247-260.
- TRINGHAM, R. (1991): Households with Faces: The Challenge of Gender in Prehistoric Architectural Remains. In *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Basil Blackwell. Oxford, pp. 93-131.
- TRINGHAM, R. (2000): Lugares con género en la Prehistoria. *Arqueología Espacial*, 22, *Revista del S.A.E.T.*, Teruel, pp. 187-221.
- VILA, A. (2002): Viajando hacia nosotras. *Revista Atlántica Mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social*, Vol. V, Cádiz, pp. 325-342.